

САГАН
Олександр Назарович —
доктор філософських наук,
завідувач відділення
релігієзнавства Інституту
філософії імені Г.С. Сковороди
НАН України

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ, МОЖЛИВІ СЦЕНАРІЇ РОЗВИТКУ

**Стенограма доповіді на засіданні
Президії НАН України 23 червня 2023 року**

У доповіді акцентовано увагу на тому, що державно-церковні відносини в Україні переживають сьогодні етап суттєвого переосмислення місця і ролі релігійного чинника як у системі національної безпеки, так і в процесах розбудови гармонійного демократичного суспільства. В умовах війни актуалізується цілий комплекс проблем, які мають стати об'єктом системного наукового осмислення.

Шановний головуєчий!

Шановні учасники засідання!

Стан справ у царині державно-церковних відносин та свободи совісті — важливий показник загального розвитку суспільства і об'єкт особливої уваги більшості розвинених держав світу. Навіть в умовах широкомасштабної війни Росії проти України ці відносини залишаються під постійним моніторингом. Його результати можуть істотно вплинути на якість і кількість гуманітарної та військової допомоги, яку нині отримує Україна.

З іншого боку, релігійний чинник продовжує активно і часто безконтрольно впливати на поведінку громадян, їхню національну ідентичність та громадську безпеку. І цей факт не може не викликати стурбованості як у науковців, так і у державних інституцій, які займаються проблемами національної безпеки.

Зазначимо, що на стан державно-церковних відносин впливають і багато інших факторів — від особливостей чинного законодавства до історично сформованих відносин між церквами. Для України ключовими в цьому плані є міжправославні відносини — протистояння москвоцентричного та україноцентричного концептів. Чому ж навіть після 30 років незалежності України це протистояння залишається актуальним?

Однією з причин такого стану речей є те, що розпад Радянського Союзу та розбудова незалежної України фактично

не відобразилися на інституційній структурі Московського патріархату. За словами радянського дисидента, визначного релігійного та політичного діяча, репресованого священника Гліба Якуніна, політична радянська імперія розпалася, проте «церковна імперія Московського патріарха залишилася». Як наслідок — «допоки збережеться духовна імперія Алексія II, політична імперія Михайла Горбачова (СРСР — О.С.) може відродитися»¹.

Це чудово розуміли в політичному керівництві Росії. А тому впродовж усіх років незалежності стан і можливості Російської православної церкви в Україні перебували на особливому контролі не лише церковних, а й політичних структур Російської Федерації.

Такий стан справ визначав і загальний характер розвитку державно-церковних відносин в Україні фактично до початку нападу Росії на нашу країну і захоплення українських територій у 2014 р. А саме — відбувалася пріоритетна розбудова УПЦ Московського патріархату, що на практиці проявлялося у масовій передачі об'єктів нерухомості, матеріальних цінностей, фінансуванні церковних і біляцерковних інституцій, ексклюзивному підписанні договорів про співпрацю тощо. Фактично УПЦ МП мала «особливий» (не передбачений законодавством) статус, що стало можливим переважно завдяки усним домовленостям очільників України та Росії, а також глибокому проникненню російських агентів впливу в керівництво державних інституцій України.

Користуючись цим, УПЦ МП (та деякі її біляцерковні організації) майже 30 років займалася фактично безперешкодним поширенням в Україні ідеології «руського міра», а також близьких до неї ідей «слов'янської єдності», «трієдіної Русі», «єдиного народу» тощо. Не меншу шкоду завдавало нав'язування кліриками переконань про меншовартість українців, ідей неповносправності Української держави, відсутності оригінальної української культури, історичної залежності від Московії-Росії, а також принципове нехтування українською

мовою (тяглість ще із царських часів політики русифікації) тощо.

Наслідки цієї роботи стали особливо відчутними в умовах нинішнього широкомасштабного етапу російсько-української війни, коли випадки колабораціонізму кліриків та вірян УПЦ МП набули масового характеру. Факти антиукраїнської діяльності представників УПЦ МП спричинили швидке падіння авторитету і популярності цієї церкви, а також масовий вихід релігійних громад з її юрисдикції.

Відтак Україна нині переживає етап переосмислення місця і ролі релігійного чинника як у системі національної безпеки, так і у формуванні нової моделі розвитку державно-церковних відносин.

Коротко зупинимося на головних дійових особах та характеристиках нинішньої української моделі державно-церковних відносин.

Щільність релігійної мережі в Україні нині є доволі високою — в середньому одна релігійна спільнота на 1600 громадян². Таким чином, релігійні організації мають в Україні найбільш розгалужену мережу, яка в рази переважає мережі інших інституцій громадянського суспільства та органів державної і місцевої влади.

Станом на 1 січня 2021 р. (дані на початок 2022 р. є неповними, тому не дають розуміння загальної ситуації) в Україні було офіційно зареєстровано понад 35 тис. релігійних громад (без урахування тимчасово окупованих ОРДЛО та АР Крим). Всього ж релігійних організацій — понад 37 тис.³ Водночас спостерігається дещо аномальна ситуація з невідповідністю статутів, які зареєстровано у державних органах влади (37 049), та статутів, зареєстрованих у Єдиному державному реєстрі, де кількість релігійних організацій становить усього 25 652 одиниці. Ця невідповідність пов'язана з край негативною практикою подвійної реє-

² Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000—2021 рр. (Інформаційні матеріали). https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya.pdf

³ Звіт про мережу релігійних організацій. Станом на 1 січня 2022 р. <https://dessa.gov.ua/statistics-rel/>

¹ Якунин Г. *Подлинный лик Московской патриархии*. М., 1996. С. 16.

страції статутних документів, що потребує негайного виправлення.

Після широкомасштабного воєнного вторгнення Росії в Україну статистика релігійних громад в Україні фактично не відображає реальну ситуацію, оскільки багато храмів і навіть населених пунктів було фізично знищено, мільйони людей стали внутрішніми переселенцями чи біженцями. Тому певне розуміння тенденцій розвитку дає соціологія, як це і є у більшості розвинених країн світу.

Зокрема, дослідження Центру Разумкова у травні 2023 р. засвідчили домінування вірян Православної церкви України, очолюваної митрополитом Еліфанієм (34 % від кількості опитаних). До парафіян УПЦ МП, очолюваної митрополитом Онуфрієм, відносять себе 8 % опитаних. Водночас 0,7 % православних вважають себе вірянами інших православних церков, які діють в Україні, а 13 % православних не ідентифікують себе з якоюсь конкретно церквою. Щодо інших церков і релігійних організацій відсотки розподілилися так: 10,1 % — Українська греко-католицька церква (УГКЦ); 1,2 % — Римо-католицька церква в Україні; 2,2 % — протестантські напрями (слід зазначити, що загалом усі протестантські інституції становлять третину релігійної мережі України, проте даються взнаки локальності їх розміщення та певна закритість); 1,1 % опитаних вказали інше віросповідання; 8,8 % — вважають себе невірними⁴.

Важливою особливістю української моделі державно-церковних відносин є високий рівень самоорганізації релігійних інституцій. Зокрема, створена ще у 1996 р. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) нині є незалежним консультативно-дорадчим органом, до думки якого прислухаються всі гілки влади в Україні. Нині до неї входять 16 релігійних інституцій. Але ця рада не єдина в Україні. Крім неї функціонують ще шість активних релігійних об'єднань: Всеукраїнська

рада релігійних об'єднань; Нарада представників християнських церков України; Рада євангельських протестантських церков України; Українська міжцерковна рада; Всеукраїнська рада християнських церков; Рада представників духовних управлінь і центрів мусульман України. А на обласних рівнях у цьому напрямі працюють створені за ініціативою Президента України регіональні духовні ради.

У системі державно-церковних відносин із різним рівнем залучення задіяні також державні інституції. Передусім ідеться про Державну службу з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС), діяльність якої нині має фактично самостійний характер (з грудня 2022 р. виведена з підпорядкування Міністерства культури та інформаційної політики). ДЕСС підпорядковані підрозділи в обласних державних адміністраціях (нині — військово-цивільних адміністраціях). Помітною є діяльність Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики, а також відповідних підрозділів у СБУ, МВС та інших силових структурах України.

Які найбільш актуальні проблеми нині є у царині державно-церковних відносин?

Головним питанням державно-церковних відносин останніх 100 років в історії України, а з 2000 р. — пріоритетним завданням гуманітарної політики незалежної Української держави, залишається **конституювання Помісної православної церкви в Україні**.

У церковному аспекті вирішення цієї проблеми повністю узгоджується з канонами і традиціями православ'я. Воно також із богословської точки зору відповідає на одну з головних тез «руського міра», яку активно експлуатують в УПЦ МП протягом усіх років нашої незалежності, а саме, що «росіяни та українці — один народ». Оскільки, згідно з канонами, одному народові два томоси не даються, цю тезу фактично заперечено на рівні Вселенського православ'я. У державницькому аспекті йдеться про завершення процесу здобуття політичної незалежності України; реалізацію доктрини національної безпеки; виконання ст. 30 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

⁴ Щоткіна К. Доля УПЦ МП в Україні: дорога від храму. Соціопитування, проведене Центром Разумкова на замовлення ZN.UA у квітні-травні 2023 р. *Дзеркало тижня*. 02.06.2023. <https://zn.ua/project/church/>

Чому це важливо? Відповідь на це питання дає вислів президента РФ В. Путіна: «Традиційна конфесія Російської Федерації [православ'я] і ядерний щит Росії — ті складові, які зміцнюють російську державність, створюють необхідні передумови для внутрішньої і зовнішньої безпеки країни»⁵. Отримання Томосу для ПЦУ у 2019 р. В. Путін вважає найбільшим провалом російської зовнішньої політики за останні 200 років. І дійсно, дуже очевидними є внутрішньоцерковний, міжцерковний та міждержавний аспекти загроз українського Томосу новому «російському імперському проєкту»⁶.

І ще одна цитата, яка розкриває суть процесу отримання українцями Томосу. Відомий французький історик академік Ален Безансон (Alain Besançon) вважає, що тільки «коли автокефальний український православний Патріарх оволодіє Печерською Лаврою, це буде значним кроком у напрямку справжньої незалежності України»⁷.

Відтак, конституювання Помісної православної церкви України — це фактично відповідь українців на трансформацію в Росії православ'я у версію «політичного православ'я» («русского міра») та перетворення його на нову ідеологію Російської Федерації. Важливою складовою цієї ідеології є відродження московської імперії у вигляді «відновленого СРСР» чи в будь-яких інших формах.

Слід зазначити, що з початку XXI ст. Росія розробляє не лише проєкт «русского міра» (захист своїх геополітичних інтересів). Паралельно розвивається проєкт Росії як «Катехону», тобто «останнього оплоту світу від диявола і його матеріальних діянь на Землі». Тобто, на думку авторів проєкту, саме Росія має врятува-

ти світ від бездуховності і «сатанинського розгулу» Заходу. Цю концепцію пояснює ідеолог проєкту та ідеологічний соратник В. Путіна О. Дугін на своєму сайті Katehon.com. Зазначений проєкт отримує також мільярдні бюджетні на реалізацію своїх завдань.

Саме на базі політизованих «духовних цінностей православ'я» («скреп») В. Путін протягом останніх 20 років розбудовує свою нову пострадянську й антизахідну політику. Подібно до «пандофілії як зовнішнього чинника політики» (китайські напрацювання), використовуються паломництва з «моцями святих» (з цього починалася анексія Криму). Ця нова «культурна політика», заснована на «культі ікон і поклонінні моцям святих», знищує зсередини Московську церкву. Адже остання вже фактично перетворилася на «міністерство пропаганди», складову «релігійної дипломатії». Злиття державних інституцій і православної церкви стає вже неприхованим.

Що для України означає Помісна православна церква?

Передусім ідеться про підвищення суб'єктності українських церков, зняття претензій Москви щодо своїх «канонічних територій». У цьому аспекті можливе навіть вирішення питання патріархату УГКЦ, оскільки відбулося зміщення осі «Ватикан—Москва» в напрямку «Ватикан—Київ» у пошуку рішень щодо цього давнього прагнення українських греко-католиків.

По-друге, якісна зміна православ'я в Україні (виховання патріотичних почуттів вірян, увага до дослідження об'єктивної історії Київської митрополії тощо) та зміцнення державності.

По-третє, відновлення української ментальності, культури, традицій, які століттями підмінялися московитськими.

По-четверте, протидія русифікації населення в Україні, адже клірики Московського патріархату фактично в усі часи були і залишаються ефективним чинником русифікації.

По-п'яте, об'єднання «України з Україною» (продовження ідеї митрополита Петра Могили «об'єднати Русь із Русю»), тобто подолання ворожнечі між православними і греко-католиками чи католиками тощо.

⁵ В. Путин полагает, что российскую безопасность укрепляют ядерное оружие и православие. *Православие.RU*. 01.02.2007. <http://www.pravoslavie.ru/news/20667.htm>

⁶ Саган О. *Православна Церква України: конституювання та перспективи розвитку*. Київ, 2019.

⁷ Безансон А. Кордони Європи на сході та російське питання. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 1997. № 10. <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/bezanson.htm>

По-шосте, виконання положень власних соціальних доктрин церков, передусім щодо захисту Батьківщини.

І нарешті, економічний фактор. Власне, виробництво свічок та церковного начиння, друк книг тощо.

Однією з найбільших проблем у реалізації цих потенцій є намагання як церковних структур, так і владних інституцій застосовувати передусім адмінресурс, а не просвітницько-інформаційну складову.

До актуальних проблем державно-церковних відносин в Україні слід також віднести **необхідність деполітизації УПЦ МП** та інших релігійних організацій, у яких віровчення і культ зазнали трансформацій під тиском політичних чинників.

Що стосується УПЦ МП, слід зауважити, що в усі роки незалежності України ця церква активно пропагувала ідеї «політичного православ'я», крайні форми якого було навіть засуджено в часи предстоятельства митрополита Володимира Сабодана; насаджувала віруючим та суспільству загалом політичні за суттю ідеї «руського міра», «трієдіної Русі», «слов'янської єдності» тощо. Закономірним наслідком такої політики стало те, що клірики завжди проявляли і проявляють нині колабораціонізм та заохочують до такої діяльності своїх прихожан.

У часи жорстокої війни, яку веде проти України російський агресор, така поведінка кліриків УПЦ МП призвела до радикалізації суспільної думки щодо можливостей подальшого функціонування в Україні цієї церкви. За останніми даними Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), у червні 2023 р. 66 % населення України погоджуються з необхідністю заборонити діяльність УПЦ МП. При цьому ще у грудні 2022 р. таких було 54 %⁸.

Проте нинішня архітектура державно-церковних відносин не передбачає можливос-

ті заборони окремого релігійного напрямку, оскільки церкви в Україні не мають статусу юридичної особи. Такий статус є у кожній окремій парафії чи церковній інституції, але не в інституту церкви загалом. Крім того, чинне законодавство дає вичерпний перелік підстав для припинення діяльності релігійної організації, а сам цей процес відбувається виключно у судовому порядку. Подібна заборона церкви суперечить міжнародним зобов'язанням, які взяла на себе Україна в рамках ст. 9 Європейської конвенції з прав людини.

Тому деполітизація УПЦ МП та її природна маргіналізація до рівня реальної підтримки віруючими, на наш погляд, є найбільш раціональною моделлю подальших відносин цієї церкви з державою.

Наступна проблема державно-церковних відносин в Україні — це **законодавче врегулювання розвитку капеланського руху**. Йдеться не лише про військове, а й про медичне, пенітенціарне, молодіжне та інші служіння. Віднедавна до цього переліку додалася і капеланська місія для українських біженців⁹.

Важливим залишається також питання **українського самовизначення і декомерціалізації окремих протестантських церков в Україні**. «Євроазійство» та «азійський» вектор розвитку, на жаль, ще залишаються у порядку денному окремих протестантських напрямів. Видимий наслідок цього — неприховане москвофільство, нехтування державною мовою, місцевою культурою тощо. В умовах війни така політика передбачає якщо не колабораціонізм, то «нейтралітет» у підтримці України.

Проблемою не лише для держави, а й для всього релігійного простору України є комерціалізація і «апостолізація» деяких церков. Найяскравіше це проявляється у харизматичному євангельському русі. Передусім ідеться про вчення й діяльність Сандея Аделаджі («Посольство Боже») і Володимира Мунтяна (Церква «Відродження») та деякі дрібніші на-

⁸ КМІС. Якою має бути політика влади щодо Української Православної Церкви (Московського Патріархату): результати телефонного опитування, проведеного 26 травня — 5 червня 2023 року. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1247&page=2>

⁹ Саган О., Гарат І. Концептуальні питання та етапи становлення військового капеланства у незалежній Україні. *Філософська думка*. 2023. № 1. С. 59–74. <https://doi.org/10.15407/fd2023.01.059>

прями, які фактично перетворюють релігійну інституцію на бізнес-проект. Відтак знецінюється моральний потенціал не лише цих церков, а й інших релігійних організацій.

Не можна обійти увагою також питання **збереження пам'яток архітектури й інших цінностей, переданих церквам та релігійним організаціям**. Яскравим свідченням наявності цієї проблеми є підсумки нещодавнього аудиту Києво-Печерської лаври, де, як відомо, десятиліттями грубо порушувалися норми чинного законодавства зі збереження пам'яток архітектури. Зокрема, незаконно збудовано десятки приміщень, водночас деякі пам'ятки архітектури перебувають у аварійному стані¹⁰. Проте жодних правових наслідків щодо цих порушень (і порушників) як не було, так і немає досі.

Які можливі чи бажані сценарії подальшого розвитку державно-церковних відносин в Україні?

1. Подальше зростання самостійності релігійних організацій та мінімізація держопіки у вирішенні ключових питань їх функціонування. Зокрема, йдеться про отримання земельних ділянок, забезпечення комунальними послугами, зміну громадами юрисдикції тощо. Важливою є також популяризація практики вирішення релігійними організаціями міжцерковних протиріч юридичним шляхом, з мінімальним застосуванням адміністративних важелів.

2. Створення Офісу Омбудсмена з питань свободи совісті. У структурі Офісу слід передбачити міжнародний відділ, який займався б стратегічною комунікацією з міжнародними партнерами та іноземними неурядовими організаціями для протидії ворожій пропаганді проти України. Офіс міг би також займатися і захистом прав атеїстів та невіруючих, яких в Україні налічується близько 10 %.

3. Відновлення релігієзнавчої освіти та просвіти у навчальних закладах України всіх форм власності (в тому числі й духовних навчальних

зкладах), які отримали державні ліцензії та видають дипломи державного зразка. Йдеться про внесення змін до чинного законодавства щодо відновлення викладання обов'язкових самостійних курсів релігієзнавства у закладах вищої освіти та запровадження у середніх школах усіх форм власності вивчення релігієзнавства як факультативного курсу.

4. Вдосконалення законодавства України у сфері свободи совісті та встановлення запобіжників для унеможливлення політизації церков і релігійних організацій, а також використання деякими політичними проектами державно-церковних відносин для підвищення політичних рейтингів. Зокрема, необхідно скасувати подвійну реєстрацію релігійних організацій (зосередження всієї реєстраційної документації у Міністерстві юстиції та автоматизація внесення змін до статутних документів); визнати нечинними всі договори (передусім щодо оренди нерухомого майна державної та комунальної власності), укладені релігійними організаціями та інституціями, які грубо порушили законодавство й не внесли необхідні зміни (згідно з вимогами законодавства) у свої статuti, тощо.

5. Підвищення якості освіти і постійний контроль цього показника у ліцензованих державною духовних навчальних закладах.

6. Деполітизація релігійних організацій в Україні та протидія дезінформуванню суспільства у сфері державно-церковних відносин.

7. Співпраця державних органів та релігійних організацій у здійсненні та співфінансуванні соціальних проєктів. Зокрема, йдеться про організацію догляду й реабілітацію хворих і поранених чи травмованих; реабілітацію алко- і наркозалежних; допомогу жертвам насильства; організацію фінансової допомоги сиротинцям і створення дитячих будинків сімейного типу тощо.

8. Особливий контроль щодо діяльності в Україні церков і релігійних організацій, керівні центри яких розміщені у країні-агресорці. Йдеться про офіційне (юридичне) встановлення таких організацій; відображення, згідно із законодавством, цього факту в назві та до-

¹⁰ Аудиторська перевірка виявила 36 незаконних новобудов на території Лаври. *Лівий берег*. 11.03.2023. https://lb.ua/society/2023/03/11/548583_auditorska_perevirka_viyavila_36.html

кументах, що видаються такими релігійними організаціями; позбавлення або ж ненадання їм статусу юридичної особи; проведення інформаційної роботи з роз'яснення віруючим норм чинного законодавства щодо діяльності в Україні релігійних організацій тощо.

9. Захист прав українських віруючих за кордоном. Зокрема, організація у структурі МЗС України окремого підрозділу, який опікуватиметься українською діаспорою й тимчасовими переселенцями. Важливим є також ширше залучення потенціалу діаспорних релігійних інституцій до розбудови України.

10. Подальший розвиток конституційного принципу світськості політичного й суспільного життя України. Захист прав невіруючих.

На завершення зазначимо, що вчені України досить детально досліджують явище політизації релігійного життя в країні, вплив релігійних інституцій на національну безпеку, особливості формування державно-церковних відносин у пострадянській період. Зокрема, науковці Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України опублікували 10-томне видання «Історія релігій в Україні», низку монографій та збірників праць, у яких проаналізовано історію державно-церковних відносин, а також загрози українській державності, які несе ідеологія «руського міра» та подібні ідеологічні конструкти. На жаль, ситуація щодо

нейтралізації цих загроз почала кардинально змінюватися лише під час широкомасштабної війни, починаючи з 2022 р.

В Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України у 2014–2023 рр. проведено низку наукових заходів (конференцій, круглих столів) на тему війни як соціокультурного феномену. На кожному з них розглядалися питання функціонування релігійного чинника у воєнний час.

У своєму аналізі нинішнього стану державно-церковних відносин в Україні ми також свідомі того, що більшість процесів і явищ, які відбуваються у цій сфері, мають незавершений характер. Відтак об'єктивний аналіз та формування обґрунтованих висновків потребують уважного відбору та акумуляції емпіричних матеріалів і статистичних даних. Ця робота триває, і після завершення війни її результати дадуть змогу протидіяти маніпулятивним технологіям та генерувати фундаментальні знання, які матимуть не лише теоретичне, а й практичне значення для вироблення оптимальних рішень для розв'язання проблем у внутрішній і зовнішній політиці України, дозволять зробити правильні висновки і врахувати складні й навіть трагічні історичні уроки.

Дякую за увагу!

За матеріалами засідання підготувала О.О. Мележик

Oleksandr N. Sagan

H. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4177-5809>

CHURCH-STATE RELATIONS IN UKRAINE AT THE CURRENT STAGE: PROBLEMS AND POSSIBLE DEVELOPMENT SCENARIOS

Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, June 23, 2023

The report focuses on the current stage in state-church relations in Ukraine marked by a significant rethinking of the place and role the religious factor has both in the national security system and in the building of harmonious democratic society. The ongoing war highlights a whole complex of problems, which should become the object of systematic scientific consideration.

Cite this article: Sagan O.N. Church-state relations in Ukraine at the current stage: problems and possible development scenarios. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2023. (8): 84–90. <https://doi.org/10.15407/visn2023.08.084>